

“ВАЛЕНРАДЫЗМ” ЯК ФЕНОМЕН ПОЛЬСКА (БЕЛАРУСКА)-РАСІЙСКАГА ЛІТАРАТУРНАГА ЎЗАЕМАДЗЕЯННЯ Ў ПЕРШАЙ ПАЛОВЕ ХІХ ст.

У ХІХ-е стагоддзе Літва (Беларусь) увайшла як правінцыя Расійскай імперыі. Паступова былыя грамадзяне Рэчы Паспалітай уключаліся ў яе культурнае і літаратурнае жыццё. Аднак гэта ўключэнне мела сваю спецыфіку. Рускае арыстакратычнае грамадства часта бачыла ў літвінах патэнцыяльных здраднікаў, “палякаў”, якія нібыта прагнуць толькі аднаго – скінуць кайданы навязанага Кацярынай II “сяброўства”. Так, напрыклад, з вялікім падазрэннем глядзелі на князя Адама Чартарыйскага, які рабіў спробы канстытуцыйных рэформ і быў сябрам Аляксандра І. Наогул не прынялі бліскачага навучоўца і журналіста Юзафа Юльяна Сянкоўскага (Барон Брамбеўс, рэд. часопіса “Библиотека для чтения”), а за Тадэвушам (Фадзеем) Булгарыным (рэдактарам часопіса “Северная пчела”), адным з заснавальнікаў рускай прафесійнай журналістыкі, наогул замацавалася рэпутацыя платнага агента III АДДЗЯЛЕННЯ тайнай расійскай паліцыі. І гэта пры тым, што ніякіх відавочных доказаў не існавала. Хапіла некалькіх сатырычных артыкулаў А.С. Пушкіна (“О записках Видока” // “Литературная газета”, 1830, № 20; “Торжество дружбы” // “Телескоп”, 1831, № 13) дзеля таго, каб руская інтэлігенцыя

пачала ненавідзіць “царскага сатрапа” і “человека без имени и пристанища”. Хапіла, бо Т. Булгарын – “паляк” (на самой справе этнічны беларус), а гэта значыць “мае патэнцыял да здрады”.

Той жа самы аргумент (“палякізм”) спрацаваў і ў справе філаматаў, якую “арганізаваў” сенатар Навасільцаў у 1824 г. Перш, чым арыштаваць больш за тры сотні літвінаў (беларусаў) і палякаў, ніхто не пераканаўся ў існаванні дакументальных доказаў іх антыўрадавай дзейнасці. Юнакоў, якія рупіліся аб пашырэнні асветы і паляпшэнні маралі, раскідалі па катаргах. Маўляў, “палякі”! Пра што яшчэ яны, удзельнікі тайнага таварыства, могуць марыць, акрамя падступнасці і здрады? І ніводны з тагачасных перадавых дзеячаў не ўзняў голас супраць рэпрэсій, як не ўзняў і потым – пад час Лістападаўскага паўстання 1831 г.

Зразумела, на пачатку XIX ст. у рускім грамадстве яшчэ жывымі былі згадкі пра Касцюшкаўскае паўстанне, а таксама пра корпус Ю. Панятоўскага ў складзе войск Напалеёна (1812). Не судзішваліся хваляванні на забраных землях і ў 1820-я гг. Гэта і ўплывала на складванне вобраза паляка – “ворага”, які пад маскай сябра нібыта хавае “змяінае джала”. Нельга сказаць, каб такое меркаванне зусім не мела рэальнай глебы. На былых рэчпаспалітаўскіх землях (і перадусім на Літве) не згасаў патрыятызм, які рана ці позна мусіў перарасці ва ўзброенае паўстанне. Нездарма адзін за адным нараджаліся гімны незалежнасці ў творах Ю. Нямцэвіча, А. Міцкевіча, Ф. Карпінскага, І. Ходзькі (этнічныя беларусы). А выхаваная на гэтых творах літвінская моладзь акуратна прымала ўдзел ва ўсіх антыцарскіх паўстаннях і закалотах амаль усяго XIX ст.

Так, напрыклад, Т. Булгарын прымаў удзел у руска-французскіх войнах на баку Напалеёна Банапарта, а ў 1817–1819 гг. быў сябрам віленскага таварыства шубраўцаў, якое мела выразную антыцарскую скіраванасць. Менавіта Т. Булгарын у 1846 г. прапусціў у друк “крамольную” баладу графіні Растапчыной пад назваю “Гвалтоўны шлоб” (“Северная пчела”), у якой анексія польскіх земляў разглядалася як злачынства. Закрыў вочы Т. Булгарын і на дзейнасць польскіх дэмакратычных часопісаў у Пецярбурзе і Вільні, яшчэ не даследавана яго роля ў лёсе Ю. Крашэўскага і А. Міцкевіча.

Вядомы перадрамантык і палітык, Ю. Нямцэвіч быў ад’ютантам Т. Касцюшкі, а ў “Песнях гістарычных” заклікаў да “ўзнаўлення славы продкаў”, г.зн. да ўзброенага паўстання (адзначым, што дазвол на публікацыю “Песняў”, хутчэй за ўсё з прычыны недагляду, даў рускі цар). Г. Жавускі таксама неаднаразова падкрэсліваў ляяльнасць і тым не менш не забываўся пісаць “Успаміны Сапліцы”/“Pamiętki Soplicy” – гімн рэчпаспалітаўскай незалежнасці. Тое ж назіраем і ў філаматаў. Нягледзячы на маралізатарства, іх творы прасякнуты ўсё ж відавочным “польска-літвінскім” патрыятызмам

(згадаем, напрыклад, паэму А. Міцкевіча “Мешка, князь Навагрудка” / “Mieszko, książę Nowogródka”).

Пераважная большасць грамадзян Рэчы Паспалітай адмаўлялася прызнаваць яе гібель як факт незваротны. І ў той жа час усім было відавочна тое, што перамагчы адразу тры імперыі, якія ўдзельнічалі ў падзелах, наўрад ці магчыма (гэта пацвердзілі падзеі 1831 і 1863 гг.). Адзінае выйсце – апрануць маску “вернападданага” і чакаць зручнага моманту.

Апранаў маску “вернападданага” і А. Міцкевіч, які ў прадмове да расійскага перавыдання “Дзядоў” / “Dziady” (1829) назваў рускага цара Мікалая I “бацькам народаў, які гарантуе ім усеагульны дабрабыт і росквіт”. А ўсяго праз тры гады, будучы ў Дрэздане, скінуў маску і залічыў цара ў шэраг пякельнага войска, назваў яго шатанам, які “п’е кроў народаў” (“Дзяды”, III ч.). Найбольшых поспехаў у справе канспірацыі дасягнула ўсё ж К. Сабянская (дэ Вітгэ), постаць якой хаваецца ў Міцкевічавай паэзіі пад крыптонімамі “D.D.” Сястра Г. Жавускага, арыстакратка, яна была каханкай рускага жандарма і правакатаркай, прыстаўленай сачыць за А. Міцкевічам.

Гэта паводле афіцыйнай версіі. Аднак К. Сабянская мела на ўзбраенні адразу тры маскі – польскай патрыёткі (яе яна апранала ў асяроддзі землякоў), расійскай падданаі і швецкай львіцы. Якая з гэтых масак сапраўдная Караліна – невядома, але відавочна тое, што місію царскага шпегі ў дачыненні да А. Міцкевіча яна выконвала не надта сумленна, пра што сведчаць пгчаслівыя ўцёкі паэта з Расіі наогул і з Адэсы ў прыватнасці.

На прыкры шлях апраўдання масак рана ці позна мусілі станавіцца ўсе патрыёты (Р. Траўгут, К. Каліноўскі, В. Дунін-Марцінкевіч і яго дачка Каміла, Ф. Савіч, Т. Лада-Заблоцкі і інш.), цэлыя пакаленні літвінаў вучыліся хаваць свае думкі, жыць раздвоенай асобай. Нездарма расійскія інспектары адукацыі здзіўляліся пануючаму ў школах на Літве езуіцтву, хітрасці, з якой вучні і выкладчыкі хаваюць свае “сапраўдныя намеры”. Зразумела, што вымушанае “двудушша” нярэдка прыводзіла да трагедыі (у літаратуры гэтага часу зусім невыпадкова паўстае тэма вар’яцтва, шаленства – У. Сыракомля, А. Плуг, В. Дунін-Марцінкевіч, А. Міцкевіч).

Часта літвіны станавіліся на шлях рэальнай здрады, шкодзілі падступнасцю (гэтым, магчыма, тлумачыцца разбуральная для рускай літаратуры і журналістыкі дзейнасць Т. Булгарына). Вядома, што ніякая любасць да Айчыны не можа апраўдаць злачынства. Падкрэслім, перадусім тое, што ў нашы мэты і не ўваходзіць апраўданне каго б там ні было. У большай ступені нас цікавіць феномен раздвоенасці ў свядомасці выхадцаў з былой Рэчы Паспалітай, які ўпершыню апісаў А. Міцкевіч у гістарычнай паэме “Конрад Валенрод” / “Konrad Wallenrod”.

Калі Анегіны і Пячорыны – “герои нашего времени” для пакалення расіян 1820–1840-х, то, безумоўна, героем “нашага (літвінскага – В.Е.) часу” (уся першая палова XIX ст.) з’яўляецца Міцкевічаў Валенрод.

Нагадаем, што Валенрод (герой паэмы) – літвінскі хлопчык Альф, які патрапіў у палон да крыжакоў і вонкава прыняў “нямецкі хрост”, зрабіўся рацарам Конрадам, захаваў, аднак, сэрца літвіна і памяць аб разбуранай Айчыне. Альф толькі апрануў маску немца, ён, літвін, жывіцца прагай помсты і, нарэшце, калі становіцца магістрам Тэўтонскага ордэну, разбурае яго знутры, г.зн. помсціць ворагу-крыжаку падступнасцю (чым не Т. Булгарын або А. Чартарыйскі?).

Стаўленне да гэтай паэмы ніколі не было адназначным. Варшаўскія класіцысты асудзілі яе за сцверджаную “варварскую ідэю крывавай помсты”. Беларускі даследчык У. Мархель адзначае: “<...> паэт імкнуўся сцвердзіць права прыгнечанага на барацьбу, нават коштам пранікнення ў лагер ворага і часовага служэння яму дзеля будучай помсты” [1, с. 85]. Аўтар гэтай цытаты мае на ўвазе Крымскае падарожжа А. Міцкевіча, калі паэт сапраўды вымушаны быў хавацца ад “царскіх выведнікаў” пад маскай вернападданага (быў Валенродам). Пэўную недагаворанасць у “Конрадзе Валенродзе”, заканспіраванасць яго думак заўважае і Ю.Кляйнер. Польскі навуковец знаходзіць паралель паміж Конрадам і А. Міцкевічам перыяду расійскай эміграцыі: “Міцкевіч, – сведчыць Ю.Кляйнер, – адчуваў сябе эмісарам у сталіцы ворага” [3, с. 70].

Менавіта так: “у сталіцы ворага”! Санкт-Пецярбург уяўляўся А. Міцкевічу (“Дзяды”) своеасаблівым капішчам зла, ахвярнік якога знаходзіцца пад нагамі “меднага вершніка” (“Помнік Пятру Вялікаму” / “Pomnik Piotra Wielkiego”). Як перакананы паэт, “найпершы з цароў” злым дэманам высіцца над горадам-зданню. Кроў і пакуты мільёнаў нявінных выглядаюць з акон гіганцкіх дамоў, галасы “ўтаптаных у балота ста тысяч мужыкоў” гучаць на роўных, пабудаваных “шатанскім розумам” вуліцах-лініях. Разбурыць сталіцу зла якраз і прагнуў А. Міцкевіч, аднак паступова гэты намер у сэрцы паэта згасаў.

Змяніла настрой Масква, якая сутрэла надзвычай зычліва і нават адраділа веру ў шчырае сяброўства. Сустрэча з Пятром Вяземскім паспрыяла ўваходжанню ў салон Аўдошці Елагінай. Менавіта ў Маскве цэнзар М. Качаноўскі (антыгерой пушкінскай эпіграмы “Там, где древний Кочерговский...”, вядомы рэдактар “Весніка Еўропы” і сябар Т. Булгарына) даў дазвол на друк “Крымскіх санетаў”. Нарэшце, менавіта ў Маскве А. Міцкевіч пазнаёміўся з А. Пушкіным, які ў суправаджэнні фельд’егера прыехаў туды на размову з царом. Масква для А. Міцкевіча была іншай Расіяй – славянскай, сяброўскай, амаль роднай (тым “матчыным домам”, у якім не варта было апранаць маску). Супрацьлеглае стаўленне было да Санкт-Пецярбурга.

У Маскву паэт прыехаў 24 снежня 1826 г., а 25 ліпеня ў Пецярбурзе пакаралі смерцю дзекабрыстаў. Са сталіцы Мікалая I пачаліся маштабныя рэпрэсіі. А. Міцкевіч прыехаў туды 16 снежня 1826 г., маючы ў руках рэкамендацыйны ліст ад П. Вяземскага да В. Жукоўскага. Нельга сказаць, каб салоны паўночнай сталіцы прынялі “польскага барда” менш прыязна. Ужо 27 снежня Т. Булгарын (!) дае ў гонар А. Міцкевіча абед, на якім, акрамя “рускіх сяброў”, прысутнічаў таксама і Ю. Сянкоўскі (Булгарын і Сянкоўскі літвіны). А ўжо 21 лютага ў Пецярбурзе выйшаў першы асобнік “Конрада Валенрода” і адразу ж атрымаў бліскучыя рэцэнзіі ў расійскім перыядычным друку.

Між іншым, адным з першых рэцэнзентаў паэмы быў сенатар Навасільцаў (стары знаёмы А. Міцкевіча па сфабрыкаванай справе філаматаў). Сенатар падкрэсліў: “Валенрод – здраднік і інтрыган, прадстаўлены аднак як узор, варты пераймання” [5, s. 215]. Навасільцаў прапанаваў забараніць паэму, але цар адаслаў рэцэнзію В. Жукоўскаму, а той не знайшоў падстаў для забароны. Цяжка сабе ўявіць тое, што В. Жукоўскі (акрамя яго ў складзе камісіі было яшчэ 2 чалавекі) не заўважыў у паэме замаскіраваны заклік да ўзброенага паўстання. Не мог не заўважыць гэта і А. Пушкін, які адным з першых слухаў паэму ў аўтарскім выкананні. Значыць, “польская” ідэя апранання маскі ліса ў імя будучыні знайшла водгук у сэрцах расіян (пасля паражэння дзекабрыстаў гэты вывад уяўляецца цалкам лагічным).

З чым дакладна не маглі пагадзіцца ні ў маскоўскіх, ні ў пецярбургскіх салонах, дык гэта з развіццём ідэйнага зместу паэмы. Аўтар “Конрада Валенрода” заклікаў да вайны не з абстрактнай тыраніяй, а з тыраніяй рускага цара. І, відавочна, што такі заклік мог прывесці да новага супрацьстаяння паміж Расіяй і Польшчай (што, нарэшце, і адбылося ў 1831 г.). Стаць на бок “паляка” Міцкевіча значыла зрабіцца ворагам уласнай Айчыны. Па сутнасці аўтар “Валенрода” прапанаваў рускім сябрам выбар паміж свабодай як універсальнай каштоўнасцю і нацыянальнымі (імперскімі) інтарэсамі. Тое, што гэты выбар не быў лёгкім, сведчаць зацятая спрэчка паміж А. Міцкевічам і А. Пушкіным, якія адбываліся якраз пасля выхаду паэмы ў свет і выліліся ў пазычную дуэль 1830-х гг. Прыгадаем, у вершы “Клеветникам России” А. Пушкін назваў паўстанне на Літве 1831 г. “волнением”, а яго крывавае задушэнне “домашним” “спором славян между собой” [2, с. 200]. У адказ А. Міцкевіч напісаў славуцы верш “Сябрам маскалям”, у якім пакінуў страшны папрок А. Пушкіну: “Może kto z was urzędem, orderem zhańbiony, // Duszę wolną na wieki przedał w łaskę cara // I dziś na progach jego wybija pokłony” [4, s. 217].

Радыкалізм паступова выводзіў А. Міцкевіча за межы кола рускіх сяброў. Маска ліса рабілася мулкай, паэту не хапала свабоды, натуральнасці. Усё часцей ён замыкаецца ў “польскім коле” дома Шыmanoўскіх. І нарэшце

на пачатку 1829 г. далейшы побыт у Расіі ўяўляецца яму ўжо цалкам немажлівым. І першым, хто гэта адчуў, быў Т. Булгарын, які прадставіў справу Адама Міцкевіча кіраўніку III Аддзялення графу А. Бенкендорфу ў патрэбным святле. У Заходняй Еўропе, куды неўзабаве патрапіў паэт, маска Валенрода зрабілася непатрэбнай.

Такім чынам, валенрадызм – гэта тактыка самазахавання, узятая на ўзбраенне былымі грамадзянамі Рэчы Паспалітай і нечым падобная да “кетмана” (з’явы, характэрнай для ісламскіх краін і апісанай Ч. Мілашам у зборніку эсэ “Здабыццё ўлады”). Сімвалам гэтай тактыкі з’яўляецца герой аднайменнай паэмы А. Міцкевіча, а вось сярод яе прыхільнікаў магчыма назваць і Тадэвуша (Фадзея) Булгарына, і Юзафа (Восіпа) Сянкоўскага. Калі пагадзіцца з гэтай высновай, магчыма растлумачыць жорсткае супрацьборства Булгарына і Сянкоўскага з групай дэмакратычных рускіх журналістаў і літаратараў 1820–1840-х гг.

Л і т е р а т у р а

1. *Мархель, У.І.* Шлях да Беларусі: Адам Міцкевіч – прадвеснік адраджэння беларускай літаратуры / У.І. Мархель. – Мінск: Беларуская навука, 2003. – 123 с.
2. *Пушкін, А.С.* Избранное / А.С. Пушкин. – Москва: Правда, 1978. – 464 с.
3. *Kleiner, J.* Mickiewicz: w 2 t. / J. Kleiner. – Lublin: Tow-wo nauk. Katolickiego uniwersytetu Lubelskiego, 1995–1997. – Т. 1: Dzieje Gustawa. – 1995. – 622 s.
4. *Mickiewicz, A.* Dziady / A. Mickiewicz // *Dzieła*: w 17 t. – Warszawa: Czytelnik, 1993–2000. – Т. 3. – 1999. – S. 7–316.
5. *Sudolski, Z.* Mickiewicz: opowieść biograficzna / Z. Sudolski. – Warszawa: Ancher, 1998. – 919 s.